

Вознюк О.В. Погляд на особистість учителя крізь призму його професійно важливих якостей // Андрагогічний вісник. – Випуск 4. – 2013. – С. 51-58

УДК 371.2 (09)

Вознюк О. В.,
канд.пед. наук, доцент,
Житомирський державний університет імені Івана Франка

ПОГЛЯД НА ОСОБИСТІСТЬ УЧИТЕЛЯ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЙОГО ПРОФЕСІЙНО ВАЖЛИВИХ ЯКОСТЕЙ

Розглядаються професійно важливі якості вчителя, які реалізуються у контексті таких напрямів дослідження, як: історично-цивілізаційний; гуманістично-особистісний; діяльнісно-цільовий; освітньо-кваліфікаційний; соціально-особистісний; творчо-креативно-інноваційний; конкретно-технологічний; розвивальний; змістово-моделювальний.

Рассматриваются профессионально важные качества учителя, которые реализуются в рамках таких направлений исследования, как: историко-цивилизационный; гуманистическо-личностный; деятельностно-целевой; образовательно-квалификационный; социально-личностный; творчески-креативно-инновационный; конкретно-технологический; развивающий; содержательно-моделирующий.

The article considers the professionally important teacher's qualities, implemented in the context of such areas of research as: historical and civilizational, humanistic and personality, action-targeted, educational and qualification, social and personal, creative and innovative, concrete technological, developing, content-modeling.

Особистість педагога інтегрує системним чином його громадянсько-професійно-особистісно значущі якості. Визначення професійно та особистісно важливих якостей сучасного фахівця ґрунтується на дослідженнях О.Е. Смирнової й В.С. Ледньова щодо шляхів формування моделі спеціаліста; С.Я. Батищева та ін. щодо визначення компонентів професійної діяльності спеціалістів та їх професійно-значущих якостей, котрі забезпечують ефективність професійної діяльності; В.В. Рибалки щодо інтеграції соціально-психологічного, індивідуального та діяльнісного вимірів психологічної структури особистості; Є.О. Клімова щодо змісту професійної діяльності сучасного фахівця та алгоритму опису професії. Аналіз зазначених напрямів дозволяє дійти висновку, що професійно важливі якості сучасного фахівця, зокрема й педагога, – це одночасно й особистісні якості, що окреслюють характеристику його професійної діяльності (професійна мобільність, самостійність у професійній діяльності, почуття колективізму, відповідальність, заповзятливість, готовність до навчання новим професіям і самоосвіти, працьовитість, здатність до прийняття відповідальних рішень і їхньої реалізації, вибору сфери діяльності й саморегуляції поведінки).

Відтак, професійно й особистісно важливими особистісними якостями можна вважати такі, наявність яких впливає на ефективність професійної діяльності спеціаліста. Відповідно, ці якості мають бути поліпрофесійними та

міждисциплінарними, що передбачає розвиток сенсорних, перцептивних, мнемічних, образотворчих, мислительних, вольових особливостей професійної діяльності та особистості професіонала, що відображає ціннісно-мотиваційний стрижень особистості, котрий визначає її спрямованість, зокрема, професійну [1, с. 221]; орієнтацію цього процесу на особистісний і професійний розвиток людини у процесі здобуття нею освіти.

Відповідно до тріадної схеми соціально-педагогічних цілей освіти (розвиток, формування та виховання *особистості, фахівця та громадянина*) та завдяки аналізу наукової літератури, можна диференціювати декілька напрямів дослідження проблеми соціально-громадянських й професійно-особистісно значущих якостей педагога на етапі його професійної підготовки і професійного становлення:

1) історично-цивілізаційний (Гомер, Я.Коменський, Д.Локк, Ж.-Ж. Руссо, Й. Песталоцці, Симеон Полоцький, Епифаній Славинецький, Ф. Прокопович, В.Г. Белінський, О.І. Герцен, М.О. Добролюбов, Д.І. Писарєв, О.М. Радіщев, Ф.Ф. Салтиков, К.Д. Ушинський, М.Г. Чернишевський та ін.);

2) гуманістично-особистісний (А.Г. Асмолов, Л.С. Виготський, І.А. Зязюн, Д.Б. Ельконін, О.М. Леонтьєв, А.С. Макаренко, А. Маслоу, К. Роджерс, С.Л. Рубінштейн, В.О. Сухомлинський та ін.);

3) діяльнісно-цільовий (Л.С. Виготський, І.А. Зязюн, О.М. Леонтьєв, А.С. Макаренко, О.А.Дубасенюк та ін.);

4) освітньо-кваліфікаційний (А.М.Алексюк, С.Я.Батишев, А.О. Деркач, О.А. Дубасенюк, Є.Ф. Зеєр, Є.О. Климов, Н.В. Кузьміна, А.К. Маркова, Н.Г.Ничкало, Л.Ф. Спірін та ін.);

5) соціально-особистісний (І.Д. Бех, В.М. Бехтерєв, А.А. Бодальов, Г.П. Васянович, А.Б. Добрович, А.Й. Капська, І.С. Кон, Б.Ф. Ломов, А.В. Мудрик, В.М. М'ясищев, А.В. Петровський, В.В.Рибалка та ін.);

6) творчо-креативно-інноваційний (О.Є. Антонова, С.С.Вітвицька, О.А.Дубасенюк, Ф.Н. Гоноволін, В.А. Кан-Калік, І.І.Коновальчук, Н.В. Кузьміна, А.І. Кузьмінський, С.Д. Максименко, В.О. Моляко, С.О. Сисоєва, М.М. Скаткін та ін.);

7) конкретно-технологічний (Р.С. Нємов, Л.М. Мітіна, О.М. Пехота, І.П. Підласий, С.І. Подмазін, В.А. Сластьонін, М.Г. Чобітько, І.С. Якиманська та ін.);

8) розвивальний (І.Д. Багаєва, Г.С. Данилова, О.А. Дубасенюк, В.Н. Максимова, Г.К. Селєвко, В.А. Сластьонін та ін.);

9) змістово-моделювальний (І.Д. Багаєва, В.М. Гринькова, Т. Кіучі, Т.М. Мальковська, Є.М. Мисеченко, Г.С. Данилова, Г.І.Кримська, В.В.Панчук, В.Н. Максимова, Л.Ф. Спірін, І.В.Табачек та ін.).

Історично-цивілізаційний напрям. У давньогрецьких епічних творах (поема Аполлонія Родоського “*Аргонавти*” та поема Гомера “*Іліада*”) можна знайти характеристику особистості довершеного вчителя. Так вихователь Ясона і Ахіла кентавр Хірон наділяється розмаїттям якостей, серед яких глибинне мислення, непересічний інтелект, мужність, правдивість, чесність, естетична довершеність. Афіньський суспільний устрій виявляє взірць ідеальної людини, яка має поєднувати розумове, моральне, естетичне і фізичне виховання, що зумовило розвиток перших педагогічних теорій. Платон дотримувався принципу гармонійного розвитку людини як мети виховання. Аристотель метою виховання вважав розвиток у людині вищих духовних якостей – розуму і волі.

Я. Коменський, стоячи "на плечах гігантів", вважав, що ідеальному педагогу

слід мати глибокі та ґрунтовні знання, бути взірцем доброчесності, любити свою справу, а до учнів – ставитися по-батьківськи, використовувати гумор.

Д. Локк вважав, що навчання постає засобом розвитку основоположних громадянських, моральних якостей особистості, тому особистість учителя має відповідати цьому імперативу. Відтак, учитель для того, що формувати високоморальну людину, громадянина, має уособлювати і стверджувати моральні ідеали.

Ж.-Ж. Руссо наділяв особистість учителя такими важливими якостями, як доброчесність, щирість, доброта, які мають реалізовуватися в атмосфері взаємної довіри наставника та його вихованців.

Й. Песталоцці головним завданням учителя вважав сумлінне виконання навчально-виховних функцій. Відтак, Й. Песталоцці поцінював у вчителя такі особистісні якості, як любов до дітей, життєрадісність, винахідливість, скромність, безпосередність, моральну чистоту, а також творчість, яка заперечує розуміння вчителя як “ремісника від виховання” та запобігає застосуванню в діяльності педагога рутинних прийомів. Учитель при цьому має спиратися на певні моральні ідеали: “Уся елементарна моральна освіта, – зазначав Й. Песталоцці, – базується взагалі на трьох основах: напрацювати за допомогою чистих почуттів хороший моральний стан; тренувати моральність на справедливих і добрих справах, переборюючи себе і докладаючи зусилля; і, нарешті, сформувати моральні переконання через роздуми і співставлення правових і моральних умов, в яких дитина перебуває”.

К.Д. Ушинський, з ім'ям якого пов'язано в Росії процес становлення педагогіки як науки, творчо переосмислив позитивні надбання педагогіки і психології до середини ХІХ століття, обґрунтував цілісну психолого-педагогічну теорію виховання і навчання, яка була антропологічною за своєю сутністю та впливала із соціально-економічних умов життя людей.

Г. Ващенко вважав, що завдання українського педагога полягає в чіткому усвідомленні позитивних та негативних рис українського інтелекту. “Перші він, звичайно, має всемірно плекати й розвивати, другі – усувати й замість них виховувати інші, що підносять нашу духовність” [2, с. 61].

Відтак, учитель як особистість має вміти реалізувати такі напрями педагогічної діяльності: “дати нашій молоді ґрунтовні й систематизовані знання, що стояли б на рівні сучасної науки й відповідали б вимогам, що висуває перед нашим народом історія; розвинути у молоді такі формальні здібності інтелекту, як спостережливість, пам'ять, творча уява й логічне мислення, враховуючи при цьому психічні властивості українського народу” [2, с. 72];

За цих умов виховний процес має ґрунтуватися на таких першоосновах, як безмежна відданість Богові й Батьківщині. Відтак, педагог у процесі формування гармонійної особистості вихованців має спрямувати зусилля на виховання громадянина – патріота і християнина.

А. С. Макаренко ставив такі завдання перед вихователями: любити педагогічну професію; бути принциповими, вимогливими, компетентними; глибоко знати інтереси, потреби та особливості вихованців; користуватися авторитетом.

В.О. Сухомлинський розумів особистість учителя як наріжний камінь навчання та виховання, а професійну і педагогічну майстерність педагога пов'язував із високим рівнем психологічної культури, психолого-педагогічних знань, володінням розмаїттям засобів естетико-психологічного впливу на учнів.

Гуманістично-особистісний напрям. Головні аспекти педагогічної системи В.О.Сухомлинського реалізовували гуманістично-особистісний напрям значущих якостей педагога. В.О. Сухомлинський вважав, що школа як суспільний інститут має стати не тільки інструментом трансформації досвіду поколінь, а й "майстернею гуманності".

У зарубіжній психології гуманістичні ідеї розвивалися А. Маслоу, К. Роджерсом, Г. Шаррельманом, Д. Дьюї та ін., у яких висвітлено гуманістичний тип особистості, який не тільки споживає культурні цінності, але й розвиває їх, коли особистість постає метою, а не засобом суспільного розвитку, що відповідає категоричному імперативу Канта.

Самоактуалізація, яка розумілася К. Роджерсом і А. Маслоу як вітальне джерело людського існування, визначає сутність особистісно-орієнтованого навчання як осмисленого та спрямованого на засвоєння життєвого досвіду через особистісний досвід. Головною якістю педагога за таким підходом є не трансляція знання, а фасилітація (стимулювання) й активізація осмисленого навчання через такі настанови педагога-фасилітатора, як: відкритість своїх особистих думок, почуттів, переживань; "заохочення", "довіра" як вираження внутрішньої впевненості вчителя в можливостях і здібностях учнів; "емпатичне розуміння" – уміння розуміти поведінку учня, сприймати його реакції, дії та навички з позицій самого учня, його очима.

Потреба в самоактуалізації постає вищим рівнем ієрархії потреб А. Маслоу, яка має таку будову: 1) потреба в самоактуалізації; 2) потреба у визнанні й оцінці; 3) потреба в соціальних зв'язках прихильності й любові; 4) потреба в безпеці; 5) фізіологічні потреби [5].

Не зважаючи на те, що самореалізація особистості може бути адекватною та неадекватною еталонній моделі суспільства, однак її суспільний зміст є незаперечним.

Суб'єкт самореалізації у процесі задоволення значущих потреб має проектувати себе в майбутнє, ***екстраполювати свої ціннісні орієнтації та майбутні перспективи***, здійснювати діалектичний синтез суб'єктивного та історичного часу, інтегруючи минуле і майбутнє, що реалізується через цілепокладання як процес руху від цілепроектування, цілеформування до цілереалізації й цілеперевірки, що орієнтуються на світогляд особистості та соціально-професійну орієнтацію педагога, яка щільно пов'язана із освітньо-кваліфікаційним напрямом вивчення значущих якостей педагога.

Діяльнісно-цільовий напрям реалізує такі професійно-особистісні якості вчителя, які впливають із завдань його діяльності, її умов й особливостей. Так якщо головним завданням вчителя є формування особистості учня, то, відповідно, головною умовою для реалізації цього завдання є те, що вчитель має бути особистістю.

Загалом, державні освітні документи містять певні професійні вимоги до діяльності педагога, який має реалізовувати психолого-педагогічне забезпечення всіх складових навчально-виховного процесу, забезпечуючи зворотний зв'язок з об'єктами психолого-педагогічного впливу та виховання, здійснюючи при цьому відповідний вплив на всі його компоненти: *розвивально-цільовий* (забезпечує формування та корекцію цільового складника навчальної діяльності); *мотиваційний* (забезпечує кристалізацію мотиваційного підґрунтя навчально-виховної діяльності); *змістовий* (сповнює навчальну діяльність відповідними змістовими компонентами); *процесуальний* (забезпечує перебіг відповідних процесів виховання); *оцінно-*

результативний (реалізує моніторинг результатів виховних впливів); *особистісний* (спрямовує розвиток особистості вихованця відповідно до надбань особистісно-орієнтованої, суб'єкт-суб'єктної освітньої парадигми).

Діяльнісно-цільовий напрям виявляє велике розмаїття аспектів, які редукуються до головних **принципів навчання та виховання**, реалізація яких потребує певних педагогічних якостей, які мають бути розвинені до рівня **педагогічної майстерності**.

Освітньо-кваліфікаційний напрям. Професійні вимоги до рівня підготовки сучасних спеціалістів знаходять відбиток у **професіографічних складниках**, які містяться у нормативних документах (**освітньо-кваліфікаційна характеристика** – ОКХ, відповідні професіограми), де виділяються предмет, цілі праці, виробничі операції, професійні вміння, знання, навички, компетенції спеціалістів. Ці документи містять вимоги до особистості спеціаліста та перспективні напрямки його підготовки.

Обґрунтуванню та розробці педагогічних професіограм приділяється увага в працях М.І. Бобнєвої, Г.С. Бодальова, Л.В. Кондрашової, М.І. Скаткіна, Л.Ф. Спіріна та ін.

ОКХ використовується для: визначення змісту навчання як бази для опанування педагогічною спеціальністю, освітньо-кваліфікаційного рівня – спеціаліст; розробки та корегування державного компонента освітньо-професійної програми підготовки фахівців освітньо-кваліфікаційного рівня – спеціаліст. Основу для розробки державного компонента ОКХ складають загальні соціально-професійні вимоги до підготовки фахівця як освіченої особистості з визначенням видів та рівнів сформованості вмінь щодо виконання задач його соціальної діяльності. При цьому загальні соціальні вимоги до формування світоглядних, культурних та інших якостей фахівця, до виховання у нього загальних і спеціальних здібностей відображають гуманістичну спрямованість змісту освіти, створення належних умов життєдіяльності, спілкування, залучення до досягнень світової культури, формування моральних і естетичних цінностей, активної участі в реалізації ідей соціального прогресу.

Соціально-особистісний напрям базується на культурно-історичній теорії розвитку вищих психічних функцій Л.С. Виготського й особистісно-діяльнісній теорії засвоєння соціального досвіду (Д.Б. Ельконін, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн та ін.). Головна проблема реалізації цього напрямку в наш час виражена І.А. Зязюном: "Ми повинні чесно зізнатися, що вища педагогічна школа та педагогічна наука мають борг перед дітьми і молоддю, адже питання підготовки спеціалістів до виховної роботи мало кого турбує" [3, с. 30].

Соціально-особистісний напрям виявляє три цільові напрями, які виявив А.А. Бодальов: формування в людини відповідної системи поглядів; розвиток форм емоційного реагування на кожну з цих соціальних цінностей, які стали для неї типовими; виховання способів праці, спілкування і т. ін., що стали характерними для неї. Звідси випливають соціально значущі якості, виділені С.Л. Рубінштейном, – самовдосконалення, самореалізація, самоактуалізація. Остання постає гуманістичним актом, оскільки передбачає сприяння самоактуалізації інших, відповідальність як за свій вчинок і долю, так і долю інших людей, країни, усього світу, планети в цілому.

Творчо-креативно-інноваційний напрям. Проблемам розвитку творчої особистості приділяли увагу багато вчених (Б.Г. Ананьєв, В.І. Андреев,

О.Є. Антонова, С.С. Вітвицька, В.О. Кан-Калик, П.Ф. Кравчук, Н.В. Кичук, Н.В. Кузьміна, В.О. Моляко, М.М. Пташник, С.О. Сисоєва, Я.О. Пономарьов, Н.Ф. Тализіна та ін.).

Слід сказати, що завдяки розвитку творчості ми переборюємо егоцентричну та егоїстичну позиції людини, оскільки творчість – це широко відкриті двері у царину життєвого успіху. Людині притаманне прагнення до успіху, який сприяє її життєвому самоствердженню. У психолого-педагогічній науці успіх – це переживання стану радості, задоволення від того, що очікуваний результат відповідає бажаному, або перебільшив його. Категорія успіху відбиває факт найвищого досягнення поставленої мети. На основі цього стану можуть сформуватися стійкі почуття задоволення, формуються нові, більш сильні мотиви діяльності, змінюється рівень самооцінки, самоаналізу, а іноді людина відчуває “хвилини щастя”.

С.Д. Максименко розуміє творчу активність як аспект психічного взагалі, оскільки поряд з такими властивостями психіки, як відображення і саморегуляція, вона виявляє механізми рефлексії, проектування й опредметнення, які передбачають реалізацію поведінки людини у контексті потенційної здійсненності, втілюючи людські душевні сили (здібності, активність) в образ застиглої предметності. В.О. Моляко переконаний у тому, що творча діяльність постає вищим рівнем життєвої активності людини, зокрема й педагога, що передбачає три головні якості педагога: творчу, естетичну, громадську [6, с. 48-49].

Вищим рівнем педагогічної творчості постає педагогічна майстерність. Як зазначає І.А. Зязюн, “Педагог (рівнозначно і весь комплекс використовуваних ним дидактичних засобів), виконує не роль “фільтра” для пропускання через себе навчальної інформації, а є помічником у роботі учня, перебираючи на себе роль одного з джерел інформації. В ідеалі педагог стає організатором самостійного навчального пізнання учнів, не головною діючою особою в групі учнів, а режисером їхньої взаємодії з навчальним матеріалом, один з одним і з учителем” [4, с. 56].

Конкретно-технологічний напрям реалізує процес професійного становлення особистості, який виявляє конкретні педагогічні здібності (знання, вміння, навички), компетентності, професійно важливі особистісні якості.

Термін “професійний шлях особистості” є тотожним термінам “професійна біографія” і “професіоналізація” та розкриває сутність цілісного процесу набуття професійного досвіду і майстерності. Під терміном “професійне становлення” можна розуміти розвиток особистості в процесі навчання професії, одержанні професійної освіти, підготовки до виконання професійної діяльності, що потребує набуття певних здібностей.

А.К. Маркова в якості критерію виокремлення етапів становлення професіонала вибрала рівні професіоналізму особистості. Вона виділяє 5 рівнів і 9 етапів: 1) допрофесіоналізм, на якому відбувається первинне ознайомлення з професією; 2) професіоналізм, який складається з трьох етапів: а) адаптації до професії; б) самоактуалізації в професії; в) вільне володіння професією у формі майстерності; 3) суперпрофесіоналізм, який також складається з трьох етапів: а) вільне володіння професією у формі творчості; б) опанування низкою суміжних професій; в) творче самопроектування себе як особистості; 4) непрофесіоналізм – виконання праці за професійно деформованими нормами на тлі деформації особистості; 5) післяпрофесіоналізм завершення професійної діяльності.

На етапі професіоналізму ми виявляємо діалектичну схему розвитку фахівця,

який рухається від адаптації (усталений, ієрархічний стан) до самоактуалізації (дезінтегрований дезієрархічний стан), а від неї до нового рівня адаптації (майстерність як усталений стиль діяльності, сповнений творчим змістом).

С.Г. Вершловський у *концепції професійного становлення педагога* надає перевагу соціально-педагогічним характеристикам, які покладаються в основу портрета компетентного учителя: соціальна активність учителя (наріжна властивість особистості); гуманістична орієнтація (яка віддзеркалює глобальні зміни, які відбуваються у сучасному світі); рефлексивність, самосвідомість, саморегуляція та критичність мислення (як прояв аналітичного підходу до когнітивних процесів, адекватна оцінки соціокультурних феноменів); цільова спрямованість на розвиток особистості вихованця (спрямованість на формування в учня потреби у самовдосконаленні); залучення вчителя до процесу суб'єкт-суб'єктної взаємодії; активне включення педагога у життєдіяльність.

Як вважає А. К. Маркова, професійно компетентною є така праця педагога, де на високому рівні здійснюється педагогічна діяльність та спілкування, де повно реалізується особистість учителя у контексті її самовдосконалення, навчально-виховної діяльності. Тут важливим є співвідношення у професійній діяльності педагога його професійних знань, умінь та професійної позиції, психологічних якостей, відповідного стилю діяльності.

Таким чином, професіоналізм учителя залежить від рівня розвиненості, освіченості, цілісності особистості, що зорієнтована на розвиток як власних, так і життєвих функцій вихованців. Тому деякі науковці (Є. В. Андрушівська, М. К. Кабардов, А. І. Панарик, С. О. Сисоєва) розглядають професійну компетентність педагога як характеристику його особистості, його здатність проектувати у своїй діяльності розвиток різних видів умінь, необхідних для самовдосконалення.

Зазначимо, що розвиток особистості педагога має бути спрямований на рівень особистісної зрілості педагога, який, на думку О.О.Реана, виявляє такі компоненти, як відповідальність, терпимість, саморозвиток та інтегративний компонент.

Розвивальний напрям вмішує розвідки науковців щодо розвитку особистості педагога. Розвивальний напрям реалізується у межах таких педагогічних моделей розвитку особистості, як державно-відомча, раціоналістична, феноменологічна, неінституційна, традиційна (формувальна), модель розвивального навчання та ін.

Відповідно до акмеологічної моделі В.Н. Максимова пропонує для педагогів-акмеологів **алгоритм самоудосконалення і корекції якості знань, рис характеру і якостей особистості**, який включає 5 ступенів: **1)** самоаналіз діяльності (ціль: а) з'ясувати причини невдач і успіхів, б) визначити, які риси характеру, якості особистості, способи діяльності необхідно усунути, а які удосконалити); **2)** уточнення, порада, тест; **3)** уточнення списку того, що треба усунути, а що удосконалити; **4)** програма діяльності на місяць (наприклад: щоденний тренінг, режим дня, робота над мовленням, контроль над своїми діями; **5)** визначення термінів, відслідковування результатів, відпрацювання однієї риси чи якості (щоденний підрахунок балів).

Змістово-модельовальний напрям зосереджується на моделі педагога, його психолого-педагогічному портреті та реалізує ідеальну (еталонну) модель учителя. Цей напрям реалізується у психолого-педагогічному портреті як сучасного педагога, так і педагога ХХІ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балл Г.О. Духовність професіонала і педагогічне сприяння її становленню: орієнтири психологічного аналізу / Балл Г.О. // Професійна освіта: педагогіка і психологія: Українсько-польський щорічник / за ред. Т.Левовицького, І.Зязюна, І.Вільш, Н.Ничкало. – Ченстохова-Київ, 2000. – С. 217-232.
2. Ващенко Г. Загальні методи навчання: підручник для педагогів / Ващенко Г. – К.: Укр. видавнича спілка, 1997. – 193 с.
3. Зязюн І. А. Естетична регуляція ціннісної свідомості / Іван Зязюн // Теоретичні та методичні засади неперервної мистецької освіти: зб. матеріалів наук.-методич. семінару. – Чернівці : Зелена Буковина, 2006. – С. 12-34.
4. Зязюн І. Інтелектуально творчий розвиток особистості в умовах неперервної освіти / Зязюн І. // Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи. – К.: Віпол, 2000. – С. 50-64.
5. Маслоу А. Самоактуалізація / Абрахам Маслоу // Психологія личности: тексты / под ред. Ю. Б. Гиппенрейтера, А. А. Пузырева. – М. : Мысль, 1982. – С.108-117.
6. Моляко В. А. Психологические проблемы творческой одаренности / В. А. Моляко. – К. : Знание, 1995. – 52 с.